

DeníkN, 31.10.2019

Vynořuje se i jiný příběh sametové revoluce

Jiří Pehe

Komentář Jiřího Pehe: Průzkumy veřejného mínění z poslední doby, jakož i výsledky voleb, v nichž zejména starší postkomunistická generace volí neliberální strany a populisty, naznačují, že možná budeme nuceni vyprávět jinak než dosud příběh sametové revoluce a následné transformace autoritářského systému. Dosavadnímu narativu totiž dominovala interpretace, kterou po roce 1989 přijaly nové elity.

Tento narativ nabízel obraz společnosti, která se sice nebouřila proti komunistickému režimu, ale většinově byla nejen jeho obětí, ale i tichým oponentem. Sametová revoluce pak byla logickým vyústěním tohoto tichého odporu. Jakmile to okolnosti dovolily, většina společnosti se proti komunistickému režimu vzbouřila a chtěla ho nahradit západním systémem liberální demokracie a tržního hospodářství.

Jenže tuto interpretaci problematizuje skutečnost, že třicet let po pádu bývalého režimu mají společně v dolní komoře parlamentu většinu tři nepříliš demokratické strany: populistické hnutí s autokratickým vůdcem a dvě antiliberální strany krajní levice a krajní pravice. Na Hradě sídlí přímo zvolený prezident, který založil svoji kampaň na nacionalistickém populismu, razí proruskou politiku a nejrůznějšími symbolickými gesty, jako jsou stání vyznamenání, „omilostňuje“ éru před rokem 1989.

I průzkumy veřejného mínění ukazují, že míra identifikace s demokratickým režimem není nijak vysoká. Podle nedávného šetření NMS Market Research pro Paměť národa hodnotí sametovou revoluci kladně jen 40 procent lidí ve věkové kategorii nad 40 let. Podle jiného průzkumu, z dílny Centra pro výzkum veřejného mínění, sice tři čtvrtiny Čechů kladně přijímají změnu režimu po sametové revoluci, ale z tohoto průzkumu se nedozvíme, kolik lidí se dnes identifikuje s demokratickými poměry a jak silně. Jinými slovy:

zatímco většina lidí se už nechce vrátit před rok 1989 a změnu režimu hodnotí pozitivně, volby i jiné průzkumy naznačují, že identifikace s hodnotami, které jsou spojovány s liberální demokracií, je zejména u postkomunistické části společnosti mělká. A také že v posledních letech mnoho starších občanů hledá útočiště v postojích, které si osvojili už před rokem 1989.

Jistý odklon od liberální demokracie coby jednoho z výdobytků sametové revoluce byl doposud vysvětlován převážně zklamáním nemalé části populace z některých patologických rysů postkomunistické transformace. A také obavami, které lidé mají tváří v tvář novým, matoucím jevům, jako jsou různé výzvy spojené s globalizací. Populisté této části společnosti nabízejí jednoduchá řešení, což se netýká jen české společnosti. Jistý odklon od doposud fungujících principů liberální demokracie vidíme i na Západě.

Svoboda versus bezpečí

Jenže v našem regionu se zdá být situace komplikovanější. Příčiny jsou evidentně hlubší než jen jakási únava či zklamání z demokracie mezi lidmi, kteří až donedávna údajně demokracii podporovali. Jako jakási laboratoř může posloužit zejména východní Německo, které se politicky chová odlišně od Německa západního, přičemž toto chování nelze plně vysvětlit rozdílnými sociálními podmínkami. Nermalou roli hrají evidentně i vzorce chování zděděné z dob komunismu, jakož i skutečnost, že východní Německo nemělo pod sovětskou kuratelou šanci si projít podobným vypořádáním s minulostí jako Německo západní.

Jinými slovy: není demokracie jako demokracie. Ta postkomunistická si s sebou evidentně dodnes vleče závaží specifické „socializace“ obtížené autoritářskými vzorci myšlení a různými předsudky, kterou prošli všichni, kdo strávili v komunistickém režimu jistou část svých životů. A i když se většina lidí z bývalých komunistických zemí po roce 1989 formálně přihlásila k demokracii, je zřejmé, že jejich pojetí „demokracie“ se dodnes v lecčems liší od většiny obyvatel západních zemí.

Zároveň se nelze vyhnout nepříjemné otázce, jak moc tito lidé skutečně bytostně po demokracii a svobodě toužili. Jak velká část společnosti v roce 1989 byla opravdu bytostně nespokojená s komunistickým režimem, jak velká část společnosti opravdu toužila po systému liberální demokracie opřené o svobodu, která ovšem klade mnohem větší nároky na individuální odpovědnost?

Podíváme-li se na současné politické preference, názory i značnou míru různě vyjadřované nostalgie po minulosti mezi zejména staršími občany, kteří strávili formativní části svých životů v minulém režimu, nabízí se nelichotivý závěr, že přechod od komunistického autoritářství k demokracii nebyl pro velký počet lidí v bývalých komunistických zemích intenzivně prožívaným splněním vnitřních tužeb, jak se dosud tvrdilo. Spíše se zdá, že to byla intenzivní tužba aktivistů z početně nevelké antirežimní opozice a s nimi sympatizujících členů „šedé zóny“, kteří se nakonec shodou historických okolností stali elitami novými, které táhly víceméně pasivní společnost nově jiným směrem.

Pouhý antikomunismus nestačil

Jinými slovy: unavené komunistické režimy nebyly i kvůli nemilosrdné soutěži se Západem, který se lépe přizpůsobil postindustriální ekonomice, schopné dál zajišťovat onu míru sociálně-ekonomického bezpečí i přijatelnou životní úroveň, které je po dlouhou dobu v očích nemalých částí populací legitimizovaly i navzdory omezování osobních svobod. Přechod do nových poměrů pod vedením nových elit, hlásajících demokracii a tržní hospodářství, tak byl pro tyto pasivní části komunistických společností zejména příslibem rychlého zlepšení životní úrovně. Novými elitami vzývaná svoboda a demokracie pro ně byly až na druhém místě.

Nové elity si ovšem mohly ušetřit mnoho pozdějších problémů, kdyby tuto skutečnost od začátku jasněji chápaly. Tedy kdyby nenahlížely „porevoluční“ vývoj skrze prizma poněkud prvoplánového antikomunismu, který chtěl věřit, že proti autoritářství bývalého režimu stála v tiché opozici velká část

společnosti. A že tato tichá většina nyní nadšeně podporuje svobodné poměry.

Ve skutečnosti se zdá, že tiché většiny v komunistických zemích nebyly s vládnoucími režimy ve svých zemích bytostně nespokojené, dokud jim tyto režimy zajišťovaly přiměřenou životní úroveň a bezpečí. Zdá se tudíž, že nové elity je po roce 1989 mohly získat spíše rychlým vylepšením jejich životních poměrů než abstraktními hesly o svobodě.

Možná tedy budeme muset možná korigovat doposud užívaný narativ, v němž se proti komunistickým režimům v roce 1989 vzbouřily napříč regionem celé společnosti. Ve skutečnosti šlo spíše o předání moci vyčerpanými komunistickými elitami elitám novým, které proběhlo civilizovaně u kulatých stolů, i když se slušnou podporou ulice. Nikdy se ale už přesně nedozvíme, jak velká část této ulice, která u nás přišla odzvonit konec bývalého režimu klíči, patřila ke skutečným odpůrcům komunistického režimu a lidem podporujícím skutečnou svobodu i demokracii, a jakou její část tvořili ti, kteří s odcházejícím režimem neměli nijak zásadní problémy, ale když už se hroutil, chtěli být takřkajíc u toho.

Demokracie bez demokratů

Jisté je, že více či méně aktivně asistovat antikomunistickým elitám při pádu bývalého režimu byl pro „tichou většinu“ o poznání snadnější úkol než se produktivně zapojit do budování nových demokratických poměrů. Částečně proto, že převzetí západního modelu liberální demokracie a tržního hospodářství se ukázalo být velmi komplikované. A to nejen pokud jde o institucionální reformy, ale zejména pokud jde o skutečné přijetí hodnot, bez nichž se liberální demokracie neobejde.

Jednou z těchto hodnot je občanská angažovanost, která je páteří občanské společnosti. A ta je pro demokracii zase jakousi obdobou toho, co pro tělo znamená krevní oběh, jak to pěkně vyjádřil Tomáš Halík. Stejně jako se tělo se neobejde bez distribuce kyslíku a živin, neobejde se demokracie bez občanského aktivismu.

První velký, těžko řešitelný problém postkomunistické transformace tak spočíval v tom, že zatímco nové elity, které si okolo sebe vytvořily nové (početně a demokraticky dosti neduživé) politické strany, mohly s pomocí nových zákonů a vládních nařízeních vytvořit poměrně rychle institucionální rámce politické demokracie a tržního hospodářství, nemohly rychle, anebo dokonce vůbec změnit myšlení lidí, kteří za čtyři dekády komunismu zcela odvykli občanskému aktivismu. Anebo ho nikdy nepoznali. Nové institucionální rámce a mechanismy tak zůstávaly dlouho v leccems jen fasádami, za nimiž se začala odehrávat řada patologických jevů, jako byla korupce, rozkrádání majetků během privatizace či vznik kmotrovských struktur.

Jak upozornili ve svém nedávném eseji v deníku Guardian politologové Stephen Holmes a Ivan Krastev, liberalismus, který posloužil novým elitám k ideologickému zastřešení transformace, byl kvůli výše zmíněným patologickým jevům postupně diskreditován. A jelikož byl spojován coby západní politický model se Západem, pomáhal v nemalých částech postkomunistických společností diskreditovat coby vzor hodný následování i Západ. Jinými slovy: boj o srdce a duši „mlčící většiny“ z dob komunismu se povedl jen zčásti. Větší část této mlčící většiny přešla zpočátku na stranu budování demokracie a tržního hospodářství a opatrně podporovala nové politické elity i jejich strany. Menší část se zařadila mezi poražené transformace a v nových poměrech dál buď „mlčela“, anebo začala podporovat protestní strany.

Potíž s oním segmentem dříve pasivní části společnosti, který se rozhodl podporovat strany a politiky razící změny, spočíval v tom, že stejně jako většina nových politiků tito lidé plně nerozuměli složitosti liberální demokracie. V českých poměrech věci navíc komplikovala nedůvěra ke stranictví, takže lidé z dřívější mlčící většiny sice sympatizovali s těmi či oněmi politickými stranami, ale sami se v politice odmítali angažovat. Spíše jen čekali, jak různé strany naplní jejich očekávání, s čímž také souviselo poměrně značné přebíhání voličů mezi různými subjekty.

A bylo líp...

Na nejrůznější politické patologie nového režimu v prvních dvou desetiletích tato část společnosti reagovala změnami volebních preferencí, ale režimu dál dávala šanci. Jelikož se po prvním desetiletí experimentů a po vstupu do Evropské unie začala výrazně zlepšovat ekonomická situace, odpor k některým praktikám nových politických a ekonomických elit se zhmotňoval spíše v podobě již zmíněného stranickopolitického „těkání“ než do odporu k samotnému demokratickému řádu.

Tuto křehkou společensko-politickou stabilitu nového režimu u nás zásadně změnila finanční krize z roku 2008 i následná politika „škrtů“. Padla nepsaná dohoda, že nový režim bude kontinuálně schopen pro většinu společnosti zajišťovat lepší životní úroveň, a dveře se tak dokořán otevřely populistům, kteří znejistělé společnosti nabízeli tvrdý boj s korupcí i zdánlivě jednoduchá řešení ekonomických potíží.

To nejpodstatnější, co se událo, ovšem souviselo s jakousi mentální reorientací dřívější tiché většiny zpět, směrem do minulosti. Nejistota, kterou krize vytvořila a která pak ještě zásadně vzrostla během uprchlické krize, vyjevila, že demokratické instinkty této části společnosti jsou i čtvrtstoletí po pádu komunismu velmi mělké. Nemálo lidí se začalo nostalgicky vracet k myšlenkovým šablonám, které jim vštípil komunistický režim.

Andrej Babiš, který nejprve úspěšně oslovil zklamané voliče pravice s přísliby rychlé modernizace a boje s korupcí, poměrně rychle pochopil, že reálná politická síla se nachází mezi staršími, postkomunistickými voliči, kteří z různých důvodů chtějí po sérii zklamání zpět svoje „jistoty“. Babišovi jako prvnímu došlo, že Česko je i čtvrtstoletí po pádu bývalého režimu z větší části „democracií bez demokratů“ a že nejsnadnější cesta k úspěchu je obnovení nepsané normalizační smlouvy: já vám zajistím bezpečí a slušnou životní úroveň, třeba i na úkor některých svobod, vy mě necháte vládnout.

Přímá prezidentská volba pak jasně ukázala, že se česká společnost po krizi v roce 2008 přeskupila do dvou základních táborů. Na jedné straně postkomunistického tábora, tvořeného dnes převážně staršími lidmi, neodporujícími kdysi komunistickému režimu, následně opatrně podporujícími změny a později zklamanými postkomunistickou transformací (ale také lidmi s demokratickými poměry nikdy nesrozuměnými); na straně druhé mladšími generacemi, které už vyrostly v nových poměrech a navzdory kritickým postojům k mnoha sociálním a politickým jevům neodepsali demokracii, a proto se také mnozí angažují v občanské společnosti.

Nostalgie se vším všudy

Výše zmíněné dělení není nikterak jednoznačné. Je jasné, že neliberální síly a populisty podporuje i část mladé generace, zejména ta méně vzdělaná z venkova a menších měst, a že ve skutečné demokracii se za třicet let dokázalo transformovat i nemálo dnes starších lidí. Výše zmíněné dělení je tedy jen konturou, za níž lze samozřejmě hledat i další dělicí čáry. Tak jak to kupříkladu nastínil nedávný sociologický průzkum společností Median a Stem/Mark, který rozdělil českou společnost do šesti skupin.

Nic to nemění na skutečnosti, že v obecnější rovině mají současné potíže české demokracie na svědomí převážně lidé, kteří tvořili mlčící většinu v bývalém režimu a kteří – nikoliv z demokratického přesvědčení, ale spíše z oportunistu – dali po nějakou dobu šanci režimu novému. Nikdy se ale většina z nich nestala bytostnými demokracii a při prvních velkých potížích se vrátili k instinktům, které si osvojili v režimu předešlém, včetně obdivu k vládě silné ruky. Ohýbání demokratických pravidel jim nevadí. V těch nejvíce zklamaných vývojem v posledních třiceti letech to dokonce vzbuzuje jistý pocit zadostiučinění, stejně jako protizápadní rétorika některých politiků a jejich příklon k Rusku nebo Číně.

Babiš i Zeman zejména šikovně využili toho, že budování demokratických poměrů bylo v prvních dvou desetiletích doprovázeno politickým antikomunismem, jehož prakticky jediným

poselstvím bylo, že jelikož bývalý režim byl ve své nejhlubší podstatě zločinný, lidé by se od něj měli radikálně distancovat. Polistopadový režim ale podcenil, že tím žádá od oné „mlčící většiny“, která s režimem neměla, pokud jde o jeho „každodennost“, zásadní problémy, cosi jako mentální amputaci, která se dotýká i jejich osobních životů.

V prvních letech po pádu bývalého režimu společenská atmosféra nedovolovala otevřené projevy nostalgie po některých aspektech bývalého režimu, ale s postupem času jsme byli svědky nejprve vlny nostalgie po nejrůznějších kulturních projevech bývalého režimu, aby v posledních letech přišla i vlna nostalgie po některých jeho politických projevech, jako byl jeho důraz na bezpečnost a sociální jistoty. Ti, kdo se diví vyvření masových emocí po skonu Karla Gotta, asi těžko pochopí politický úspěch Babiše a Zemana. Protože ten je z velké části založen na odmítnutí diskontinuity s bývalým režimem, k čemuž pod čarou patří i uznání, že individuální životy lidí, kteří prožili většinu života v komunistickém režimu, nelze odepsat.

Tato dnes oživená postkomunistická část společnosti nám také připomíná to, co bylo zmíněno již na začátku textu. Že totiž „sametová revoluce“ byla především výměnou elit, nikoliv vzporou „mas“, a že i když velká část tehdejších „mas“ dala novému režimu šanci, nikdy se s liberální demokracií plně neidentifikovala. A při první velké krizi, kterou tehdy vládnoucí pravicové strany nezvládly, ji jako model dokonce zavrhla, aby se pak ve svém přesvědčení utvrzovala během uprchlické krize i se stále novými výzvami globalizace, které je znejistují. Pokud má liberální demokracie u nás přežít, bude to zejména na generacích mladších.

